

УДК 343.341+ 347.471.01

*В. В. Сухонос, д-р юрид. наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін Української академії банківської справи*

ЗЛОЧИННІ УГРУПОВАННЯ ЯК СПОТВОРЕННЯ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена проблематиці організації злочинних угруповань як інститутів спотвореного громадянського суспільства. Зокрема, аналізуються історичні прояви саморегуляції відносин всередині злочинних об'єднань, які існували в Російській імперії та СРСР.

Ключові слова: злочинні угруповання, професійна злочинність, організована злочинність, бандитизм, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Утвердження України як демократичної, правової та соціальної держави піднімає на порядок денний питання про повноцінну реалізацію зазначених принципів. З іншого боку, така декларативність не дозволяє громадянам України скористатися базовими складовими демократичної та соціально-правової державності: високим рівнем соціального захисту, повноцінною реалізацією прав та свобод, а також відчуттям держави як такої, що створена для тебе. У цих умовах істотно зростає рівень бідності та правового нігілізму громадян, що не може не тягнути за собою потужного сплеску злочинної діяльності. Єдиною справжньою перепорою на шляху до реалізації такого сценарію стають інститути розвиненого громадянського суспільства, яке, утім, не слід ідеалізувати, адже воно може мати як позитивний, так і негативний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання організації громадянського суспільства неодноразово були об'єктом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Про це, зокрема, свідчать численні монографії [6], статті [8], конституційні проекти [1]. З іншого боку, на пострадянському просторі вже є значна кількість праць, що досліджують проблематику злочинності [10].

Невирішені раніше частини проблеми. Не применшуючи значущості вищезазначеного до-

робку, слід визнати й певну прогалину, що пов'язана із зосередженістю більшості дослідників громадянського суспільства на питаннях, пов'язаних із його позитивним потенціалом, тоді як негативний, спотворений його контекст, пов'язаний із злочинними угрупованнями, майже завжди залишається поза увагою дослідників. Якщо ж вчений і намагається розглянути питання взаємовідносин громадянського суспільства і злочинності, то він не може вийти за встановлені в суспільно-правовій думці рамки, щоб визначити інститути громадянського суспільства та злочинні угруповання як антиподи, які покликані боротися одне з одним [12].

Мета статті полягає у надолуженні означеної прогалини і акцентуванні уваги на злочинних угрупованнях як спотворенні ідеї організації громадянського суспільства. Для реалізації вказаної мети слід вирішити наступні взаємопов'язані дослідницькі завдання: по-перше, загалом охарактеризувати громадянське суспільство; по-друге, дослідити питання історичного розвитку злочинних угруповань саме як виклику абсолютному домінуванню держави, а, отже, як інститутів, хоча й спотвореного, але громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Загалом громадянське суспільство можна визначити як «продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання» [9, с. 84]. Таке визначення дозволяє зацентрувати нашу увагу на головній ознаці громадянського суспільства – його незалежності від держави. Така неза-

лежність може бути як повною (демократія), так і частковою (в умовах недемократичних політичних режимів). Водночас держава завжди намагалася приборкати громадянське суспільство і підпорядкувати його своїм інтересам.

Історія такої боротьби проходить крізь тисячоліття, адже інститути громадянського суспільства зародилися ще в стародавні часи в Греції та Римі. Особливо гострою така боротьба була в Середньовіччі. Іноді перемогу одержувала держава (розгром лицарських релігійних орденів на кшталт тамплієрів), іноді – громадянське суспільство (підпорядкування середньовічних міських республік Венеції, Генуї, Флоренції інтересам цехових ремісницьких корпорацій та купецтва).

У Нові часи переважна більшість європейських країн поступово переходять до демократичних стандартів соціально-політичного життя. Це не могло не позначитися на рівні розвитку громадянського суспільства. Зокрема, в Англії та Франції інститути громадянського суспільства активно перетворюють державу на механізм, що обслуговує їхні інтереси.

Утім, процеси інтернаціоналізації XIX століття були штучно перервані різноманітними диктаторськими режимами в XX столітті. В умовах же, коли держава стала намагатися реалізувати або свої власні інтереси, або інтереси закладених в ній ідеократичних потенціалів, роль громадянського суспільства починає звужуватися: забороняються політичні партії та рухи, істотно обмежуються права профспілок. І єдиною сферою, яка наполегливо намагається відстояти певну автономію від держави, стає злочинне середовище. Саме там встановлюються свої правила поведінки, за якими повинні жити члени злочинних угруповань, які входять у складову кількість населення країни.

Класичним прикладом такої ситуації стала Італія (точніше один з її регіонів – Сицилія).

Як відомо, на початку XX століття цей острів став відомим завдяки існуванню такої системи соціальних відносин як мафія [5, с. 517], в основу якої було покладено три принципи: існування хрещеного батька, вендета та омерта.

При цьому, наявність хрещеного батька була викликана не стільки християнськими, скільки економічними мотивами: сицилійці здебільшого є бідними, а, отже, потребують економічної підтримки, яку можуть дати заможні люди. Саме останні стають хрещеними батьками бідних селян і, відповідно, отримують можливість впливати на життя своїх хрещеників, у т.ч. й залучати їх до злочинної діяльності.

Вендета, або принцип кривавої помсти, передбачав обов'язок відомстити за нанесену образу.

Закон омерта під страхом смерті забороняв

видавати поліції членів мафіозних угруповань або викривати злочини останніх [5, с. 518].

У результаті на острові з'явилася приказка: «На Сицилії три уряди: Рим, регіональний уряд і мафія. Але мафії необхідно беззаперечно підкоритися або померти» [7, с. 26].

У Росії, де держава зайняла домінуюче становище ще з часів правління Івана III Великого (1462–1505), громадянське суспільство у повному обсязі не існувало ніколи, хоча селянська община та козацтво з часом могло перетворитися у щось на кшталт громадянського суспільства. Утім, козацтво було позбавлено такого потенціалу у XVIII ст., коли Катерина II, з одного боку, знищила українські козацькі утворення – Гетьманат та Військо Запорозьке, а з іншого – залучила козаків Війська Донського до державної служби, перетворивши їх, фактично, на своєрідний поліцейський корпус. У XX ст., у результаті реформ П. Столипіна, була ліквідована община. Саме за цих умов склалася парадоксальна ситуація, коли держава перебрала на себе значну частину влади, що до цього реалізовувалась інститутами громадянського суспільства. Відомий російський публіцист М. Калашников з цього приводу зазначив, що росіяни «звикли молитися на державу. Вона для нас – усе. І саме це стає першопричиною російських лих» [2, с. 279]. Саме тому, в умовах тоталітаризації суспільства роль громадянського суспільства стали переобирати на себе злочинні угруповання.

Наявність російської професійної та організованої злочинності має багатовікову історію.

Історія тюремного світу царської Росії говорить нам про те, що арештанти в місцях позбавлення волі ділилися на касти-стани. Його ж еліту в другій половині XIX ст. складали так звані «івани», які трималися особливої компанією, стояли один за одного і були необмеженими володарями каторги; розпоряджалися життям і смертю. Одночасно вони були «законодавцями», «суддями» й «катами», виносили і приводили у виконання «вироки».

Загальним, об'єднуючим чинником для «іванив» було те, що вони походили з категорії так званих «бродяг», які являли собою найбільш професійну частину злочинного світу. Своє прізвисько вони отримали за те, що, не маючи постійного місця проживання (або ж приховуючи його при арешті) і ухиляючись від реєстрації, отримували можливість неконтрольованого поліцією пересування по країні, займаючись при цьому вчиненням крадіжок, грабежів і розбоїв.

Створивши для себе виняткове становище у в'язниці, «бродяги» мали величезний моральний вплив на інших засуджених. Особливо великим був їхній вплив на новачків тюремного життя з

числа молодих, недосвідчених арештантів, адже саме «бродяги» вводили арештанта в курс тюремного життя і психологічно примиряли людину з її новим становищем. Будь-які питання арештантського життя з їхнього боку знаходили грамотне і зрозуміле тлумачення, а їхня філософія і багатий життєвий досвід в місцях позбавлення волі заспокоювали і залучали до себе людей, які вперше опинилися у в'язниці і перебували від цього у стані сильного душевного хвилювання і, навіть, відчаю.

Усі ці якості, а також оптимізм «бродяг» у поглядах на майбутнє, вселяли молодим і недосвідченим арештантам відчуття упевненості і спокою, викликали з їх боку повагу і прагнення до наслідування цим людям.

Говорячи ж про таку самоназву сучасних лідерів кримінального світу, як «законники», «законні злодії», необхідно відзначити, що воно також бере свій початок із середовища «бродяг».

Словосполучення «бродяга-законник» вживалося при описі побуту і звичаїв російської тюремної громади XIX століття. «Бродяга-законник» добре знав не тільки закони Російської імперії, а й способи відходу від них. Не менш кваліфіковано «законник» розбирався в законах тюремної громади. «Бродяга-законник» тлумачив ці закони і консультував з ними інших арештантів.

Значний вплив на формування тюремної общини надав традиційний, общинно-патріархальний життєвий уклад російського народу. Більшість тюремного населення тих часів становило селянство. Засуджені до позбавлення волі селяни, по можливості, везли з собою на поселення, у в'язницю або на каторгу дружин, дітей і весь свій домашній скарб. Ті ж, хто з яких-небудь причин був позбавлений можливості забрати з собою родину, вливалися в загальну тюремну артіль. Артільні, общинні засади, настільки характерні для селянської Русі, в умовах місць ув'язнення трансформувалися в таке специфічне явище, як тюремна община. Тюремна община для «бродяг» та інших звичних злочинців була сурогатом сім'ї, вона заміняла їм батька й матір, сестер і братів. Тільки в тюремній общині «бродяги» та інші професійні злочинці могли реалізувати себе як члени соціуму.

Жовтневий переворот 1917 року і глибока економічна і політична криза влади призвели до різкого падіння рівня життя населення, а громадянська війна та атеїстична політика, яку проводили більшовики, спричинили масове падіння моральності й кризу духовності росіян. Відбулася масова криміналізація населення.

Саме тоді «бродяги» з подивом виявили, що злодійство і розбій перестали бути тільки їхньою професією. У тюремному світі, як у краплі води,

відображалися всі події, що відбуваються в суспільстві того періоду. Настала криза влади і у старих тюремних в'язнів «бродяг». Серйозну конкуренцію їм склали нові, молоді, зухвалі, що не визнають ніяких законів і ніякої влади, крім влади сили. Такі злочинці часто отримували назву «жигани».

Слід особливо відзначити той факт, що високий ступінь політизації суспільства торкнувся і кримінального світу. Це знайшло своє вираження в тому, що всяка протиправна діяльність розцінювалася злочинними авторитетами нової формации як форма протидії державі робітників і селян. Відбулася політизація і злочинних «законів», за якими жила тюремна еліта. Тепер кожен член общини не мав права служити в армії, працювати, займати громадські чи інші адміністративно-розпорядчі посади, в тому числі, і в місцях позбавлення волі. Тим самим «жигани» та їхні лідери набули статусу «ідейних» злочинців. Своєю діяльністю вони підносили як вираження незгоди і протест проти Радянської влади. Особливо яскраво це проявлялося в такому явищі як політичний бандитизм. Такі злочини вчиняли особи, які потраждали від нової влади або незадоволених нею, політичні мотиви яких миттєво перетворювалися на кримінальні форми вираження.

Поряд з цим в місцях позбавлення волі влада поверталася в руки «бродяг», які були більш загартованими, досвідченими і згуртованими лідерами злочинного світу, аніж «жигани». До «бродяг» приєдналися й інші потомствени професійні злочинці з багатим дореволюційним минулим, що не бажали змінювати багатовіковим арештантським традиціям, звичаям і законам [4].

Саме з них почали формуватися так звані «злодії в законі». Ця категорія злочинців намагалися, з одного боку, не співпрацювати із радянською владою – служити в армії, працювати, займати громадські чи інші адміністративно-розпорядчі посади, у тому числі і в місцях позбавлення волі, а з іншого, їхня діяльність не мала політичного забарвлення.

Усе змінив напад нацистської Німеччини на СРСР. Саме тоді відбувся перший потужний конфлікт у середовищі «злодіїв в законі». Частина з них, яка сповідувала патріотичні погляди, пішла захищати Батьківщину і, тим самим, порушила вимогу щодо відмови служити в армії. Інші ж «залишилися вірними» стандартам повноцінного «злодія у законі», які перших оголосили «суками». Боротьба між цими категоріями злочинців протягом 1946–1956 рр. увійшла в історію пенітенціарної системи як «сучча війна». Її результатом стала трансформація злочинних правил: тепер злодії отримали право працювати в таборі і в'язниці старостами, підрядниками, десятниками,

бригадами, займати ще цілий ряд численних табірних посад [11].

5 березня 1948 року лідери злочинного світу Радянського Союзу «видали» додатковий «указ» на доповнення до злочинського «закону» для ув'язнених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі: 1) кожен в'язень зобов'язаний зі своєї зарплати вносити в злочинську касу 25 %; 2) кожен в'язень, який одержує від родичів посылки і грошові перекази, зобов'язаний приносити злочинцям 50 %; 3) ув'язнені, що мають вонянні особисті речі, на першу вимогу повинні віддати їх злочинцям; 4) з продуктів, які завозять на кухню для всього ОТП (окремого табірної пункту), завідувач і кухарі зобов'язані найкраще віддавати злочинцям; 5) ув'язнені лікарі та фельдшери зобов'язані виділяти для злочинців медикаменти, в яких містяться наркотики; 6) всі ув'язнені повинні беззастережно виконувати будь-яку вимогу злочинців; 7) у разі непокорі злочинському закону ватажки засуджуються до смертної кари [3].

Утім, у зв'язку з подіями 1946–1956 рр. «злочинці в законі» були змушені «лібералізувати» своє «законодавство». У серпні 1953 р. було прийнято рішення, згідно якого тепер злочинці повинні були: 1. Втиратися у довіру до начальства. 2. «Мужиків, кухню не ображати. Мужики, усвідомлюючи, що ми – їх захист від навколишнього світу, де тиснуть, встануть стіною за нас і будь-які негаразди

не є страшними за мужиком». 3. Припинити діяльність шкідників у таборі, на селищі не красти. 4. Жодного випадку навмисного травмування зі смертельним результатом [3].

Таким чином, після «війни» злочинне середовище трансформувалося і набуло нових правил, які, зрозуміло, склалися без істотного державного втручання, що, до деякої міри, ріднить його із громадянським суспільством. В умовах же абсолютного домінування держави над суспільством, яке спостерігалось в СРСР, злочинні угруповання із їхніми правилами стали відображенням спотворення самої ідеї існування громадянського суспільства. При цьому, якщо раніше «злочинський закон» фактично закріплював режим тероризування ув'язнених з боку професійних злочинців, то після подій 1946–1956 рр. настав період його певної «лібералізації», пов'язаної із більш м'яким ставленням останніх до пересічних ув'язнених. Такий крок не лише дозволив «злочинцям у законі» перемогти у «війні», але й, до певної міри, почав сприяти «романтизації» злочинних угруповань.

Висновки. Таким чином, як ми бачимо, в умовах абсолютного домінування держави злочинні угруповання стали тією «віддушиною», які фактично й зберігали свою незалежність від влади, тобто фактично були спотвореними інститутами громадянського суспільства.

Список літератури

1. Голибард Є. Конституція Української Республіки – Конституція Громадянського Суспільства : Проект за громадською ініціативою / Євген Голибард. – К. : Фенікс, 2015. – 134 с.
2. Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – 416 с.
3. Кутякин С. А. «Воры» в местах лишения свободы (прошлое и настоящее) [Электронный ресурс] / Сергей Алексеевич Кутякин // Blog – Servitutis.Ru. – 2012. – 27 мая. – Режим доступа: <http://www.blog.servitutis.ru/?p=1617>.
4. Кутякин С. А. Тюремная община России и ее лидеры во второй половине XIX начале XX вв. [Электронный ресурс] / Сергей Алексеевич Кутякин // Blog – Servitutis.Ru. – 2012. – 17 февраля. – Режим доступа: <http://www.blog.servitutis.ru/?p=1146>.
5. Лисовский Ю. П. Мафия / Ю. П. Лисовский // БСЭ : в 30 т. / [ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978. – Т. 15: Ломбард–Мезитол. – 1974. – С. 518.
6. Медведчук В. В. Громадянське суспільство: Український вимір : монографія / Віктор Володимирович Медведчук. – К. : Логос, 2012. – 568 с.
7. Польшен К. Кто не молчит, тот должен умереть: факты против мафии / Клаус Польшен, Хорст Сепоник ; [пер. с нем. А. М. Сусллова]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Мысль, 1988. – С. 26.
8. Скрипнюк О. В. Формування концепту взаємодії громадянського суспільства і держави в західноєвропейській правовій теорії : ретроспективний аналіз / О. В. Скрипнюк // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2015. – № 1 (12). – С. 3–7.

Отримано 30.11.2015

Аннотація

Стаття посвячена проблематиці організації злочинних спільнот як інститутів ізвращеного громадянського суспільства. В частині, аналізуються історичні проявлення саморегулювання відносин всередині злочинних спільнот, що існували в Російській імперії та СРСР.

Summary

Article is about of the organization the criminal community as the perverted institutions of civil society. In particular, it analyzes the historical manifestations of self-regulation of relations within the criminal groups that existed in the Russian Empire and the Soviet Union.

Сухонос В.В. Злочинні угруповання як спотворення ідеї громадянського суспільства / В.В. Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2015. – № 2 (13). – С. 82–85.